

Згодом органи державної безпеки не робитимуть таємниці з власної участі у руйнуванні церковних інституцій. Зі згортанням непу «релігійний фронт» вже не вимагатиме, на думку більшовиків, обережного ставлення, відтак буде взято курс на відновлення колишньої практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки».

Ірина Преловська
(Київ)

Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.):

огляд архівно-кримінальних справ
ГДА СБ України та ЦДАГО України

Prelovska I. The pursuit and elimination of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church): the review of archival criminal cases of Branch State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Civic Organization of Ukraine.

The present article analyzed the documents of criminal cases opened on main figures of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church) that shed the light on the relationships between the state and the church in 1920th – 1930th as well as on the mechanism that launched the repression against the believers in Ukraine.

Після тривалої і галасливої ідеологічної кампанії проти православної церкви взагалі, і Української автокефальної православної церкви зокрема, упродовж 1920–1930-х рр. влада перейшла до рішучіших заходів. Із 1930 р. почалася повільна агонія Української православної церкви. За формальним залишенням православних церков різних юрисдикцій йшло їх подальше знищення через руйнування святинь, розгортання масових репресій проти ієрархії і духовенства. На сьогодні історіографія цієї проблеми є достатньо

репрезентативною завдяки зусиллям українських науковців¹, а також публікаціям у діаспорі².

За останні роки з'явилися нові праці історика Алли Киридон, де більше уваги приділено власне історії УАПЦ та її перетворенню на УПЦ на I Надзвичайному соборі УАПЦ у січні 1930 р. Авторка цілком по-новаторськи здійснила нову класифікацію і періодизацію соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) та переосмислення процесів, які супроводжували стосунки між владою і церквою в Україні³.

¹ *Еленський В.Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во «Знання» УРСР. Респ. центр духовн. культури. – К., 1991. – 71 с.; *Літопис Голготи України. Т. 1: Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних.* – Л., 1993. – 245 с.; Т. 2: Репресована церква. – Дрогобич, 1994. – 528 с.; *Мученики за віру: Біограф. дані служителів культу Винниц, епархії і репрес. в роки сталінізму.* – Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1993. – 62 с.; *Релігійно-церковні процеси періоду радянського тоталітаризму // Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького.* – К., 1999. – Розділ 4. – С. 497–569; *Репресована церква: [Про трагічну долю УГКЦ] / Ін-т релігієзнавства та ін.; Гол. ред. В. Цветков.* – Дрогобич: Відродження, 1994. – 527 с.; *Бабенко Л.Л.* ВУНК–ДПУ–НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку 20-х років ХХ століття // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2004. – Вип. 27. – С. 120–136; *Білокінь С.* Винищення українського духовництва у 1930-х роках // *II Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доп. і повідом.* *Історія / Міжнар. асоц. українців АН України; Упоряд.: Я. Ісаєвич, Я. Грицак.* – Л., 1994. – Ч. 2. – С. 81–85; *Жиллюк С.* Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст.: Арх. док. та матеріали. – Рівне: Волин. обереги, 2003. – 152 с. та ін.

² *Бурко Д., протопресв.* Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 392 с.; *Мартирологія українських церков: У 4 т. Т. I: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України.* – Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.; *Митрополит Василь Липківський. Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження української церкви.* – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Гришчука, 1961. – 181 с.; *Явдась М.* Українська автокефальна православна церква: Документи для історії Української автокефальної православної церкви. – Мюнхен; Інгольштадт: Вид. Краєвої ради УАПЦ у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. – 228 с. та ін.

³ *Киридон А.* Агонія сподівань: взаємини Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр.* – Чернівці: Рута,

Зокрема, у дисертаційному дослідженні «Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки)» (2006 р.) А. Киридон спеціально розглянула проблему еволюції назви УАПЦ (УПЦ).

Діячів УАПЦ (УПЦ) неодноразово заарештовували каральні органи радянської влади з самого початку її встановлення в Україні. У відкритих на сьогодні архівних фондах збереглася тільки невелика частина (якщо порівняти кількість повідомлень у спогадах і протоколах допитів у віднайдених справах) окремих архівно-кримінальних справ на діячів УАПЦ за період до 1929 р.⁴

Якщо на початку 1920-х рр. арешти не мали планомірного характеру, то з другої половини 1920-х рр. ситуація змінюється. Це відзначають і сучасні дослідники, зокрема Арсен Зінченко у монографії, присвяченій життю та діяльності митрополита УАПЦ Василя Липківського:

«Восени 1925 р. репресії проти УАПЦ посилюються. Це було одним із виявів посилення тоталітарних тенденцій у політиці більшо-

виків. В Україні вони, до того ж, пов'язувалися з намаганням влади тримати під жорстким контролем національно-опозиційні кола»⁵.

Ключові події в історії УАПЦ (УПЦ) відбулися впродовж 1929–1930 рр., коли справу боротьби з колишніми учасниками визвольних змагань було доведено до театралізованого дійства у Харківському оперному театрі — процесу «Спілки визволення України». Суд над «учасниками СВУ» тривав 42 дні (з 9 березня по 19 квітня 1930 р.). Благочинника і голову Ідеологічної комісії Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) Володимира Чехівського на цьому процесі зробили головним звинуваченим від УАПЦ. Він, нібито як член президії «СВУ», намагався зробити з автокефальної церкви «терористичний осередок», який готував «націоналістично налаштовані кадри» для «майбутнього повстання» проти радянської влади.

Улітку 1929 р. відбулися арешти діячів, яких запланували зробити фігурантами майбутнього процесу «СВУ». Ці події вже знайшли відображення у численних публікаціях⁶. Однак через

2005. – Вип. 240/241: Філософія. – С. 154–162; *Ї ж.* Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: Матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Черкаси: ЧНУ, 2004. – С. 47–49; *Ї ж.* Джерела з історії Української православної церкви (1930–1936 рр.): спроба реконструкції // Історична пам'ять: Наук. зб. (Полтава). – 2004. – № 2. – С. 20–38; *Ї ж.* Діяльність комісії Української православної церкви (1930–1936 рр.) // Література і культура Полісся (Ніжин). – 2004. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – С. 159–163; *Ї ж.* Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 55–62; *Ї ж.* Організація епархій Української православної церкви (1930 р.) // Історичні записки: Зб. наук. пр. (Луганськ). – 2004. – Вип. 2. – С. 104–115; *Ї ж.* Доля одного проекту відродження Української православної церкви (1937 р.) // Там само. – Вип. 5. – С. 109–117; *Ї ж.* Стан збереження архівних документів ліквідованих релігійних громад (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 155–163; *Ї ж.* Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Укр. істор. журн. – 2005. – № 3. – С. 143–159 та ін.

⁴ Білокін С. Хресний шлях архієпископа Олександра Яреценка: [Сталін. репресії проти діячів УАПЦ на Харківщині, 1926 р.]. // Розбудова держави. – 1993. – № 10. – С. 55–63; Український засів (Харків). – 1994. – № 1. – С. 23–42; Відомості Митрополії УАПЦ у діаспорі. – 1996. – № 2. – С. 45–47; № 3. – С. 43–45.

⁵ Зінченко А. Визволитись вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997 – С. 256.

⁶ Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою «Спілки визволення України» // Людина і світ. – 1996. – № 11/12. – С. 13–17; Антоненко-Давидович Б. СВУ: [Процес НКВС над Спілкою визволення України] // Неопалима купина. – 1994. – № 1. – С. 31–66; Його ж. СВУ // Антоненко-Давидович Б. Д. Нащадки прадідів. – К., 1998. – С. 301–358; Болаболъченко А. СВУ — суд над переконаннями. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – 113 с.; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373–396; Кузьменко М. М. Процес СВУ за періодичною пресою України (1929–1933) // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 193–198; Опера СВУ — музика ГПУ: Спогади свідків / Передм., упор., підгот. тексту Ю. Хорунжого. – Кам'янськ-Шахтинський: Станиця, 1992. – 156 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти / Відп. ред. І. Ільченко. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; *Ї ж.* Фарс з трагічним фіналом: (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 190–198; Семенко Ю. Вороги СВУ з-під прапора комуністичної партії // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 2. – С. 164–168; Сидоренко О., Болаболъченко А. Катарсис, або Ким і як було сфабриковано справу «Спілки визволення України» // Київ. – 1994. – № 7. – С. 103–119; № 8/9. – С. 127–143 та ін.

майже повну закритість джерел практично відсутні дослідження, які стосувалися підготовки двох «надзвичайних» соборів УАПЦ (УПЦ) у 1930 р., тобто паралельно процесу «СВУ».

У справі скликання та проведення цих соборів багато невивченого. Тому необхідно опрацювати архівні документи і матеріали, які відклалися під час проведення зазначених церковних заходів⁷. Частково оригінальні джерела з цієї проблеми вже віднайдено, відтак можна здійснити історичну реконструкцію подій 1929–1930 рр. на основі матеріалів ГДА СБ України та архівно-кримінальних справ із фонду № 263, що були передані до ЦДАГО України у 1990-х рр. у зв'язку з розпочатим процесом реабілітації жертв сталінських репресій, у тому числі діячів УАПЦ (УПЦ).

Повна ліквідація УПЦ почалася у травні 1936 р., коли було заарештовано митрополита Івана Павловського й тих єпископів і священників, які ще залишалися на окремих парафіях — Юрія Міхновського, Володимира Самборського, Олександра Червінського, Володимира Бржосньовського, Конона Бея та інших⁸. Слідом пішла хвиля арештів тих, хто зрікся священства і працював у державних закладах та установах. Їх «викривали» як «колишніх», і так само гнали у Сибір, на Соловки, Біломорканал, Казахстан або гноїли в політизоляторах.

До кінця 1930-х рр. в Україні було закрито близько 8 тис. церков (75–80% всіх храмів). Із 1710 культових споруд Київської області за призначенням використовували лише 2, із 28 монастирів не діяв жоден, із 1435 священників служило всього 3. В

⁷ *Ігнатуша О.* Українська автокефальна православна церква // Довідник з історії України. – Т. 3 (Р–Я) / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К.: Генеза, 1999. – С. 384–385 (співавтор С. Білокінь); *Його ж.* Українська православна автокефальна церква // Там само. – С. 437–438.

⁸ *Білокінь С.* Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 37–51; Україна ХХ ст.: Зб. ст. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 122–143; *Його ж.* «Ламали саму людську субстанцію»: [Про архієпископа Юрія Міхновського] // Людина і світ. – 1993. – № 2/3. – С. 11–17; № 4/5. – С. 43–46; *Ігнатуша О.* Степан Орлик // Довідник з історії України. – Т. 3 (Р–Я). – С. 268; *Його ж.* Тарнавський Петро // Там само. – С. 309–310; *Його ж.* Феодосій Сергіїв // Там само. – С. 496; *Його ж.* Шараївський Нестор // Там само. – С. 600; *Його ж.* Юрій Жевченко // Там само. – С. 656; *Його ж.* Юрій Міхновський // Там само. – С. 656–657; *Його ж.* Юрій Тесленко // Там само. – С. 657; *Його ж.* Юхим Калішевський // Там само. – С. 658; *Його ж.* Яків Чулаївський // Там само. – С. 667 та ін.

Україні не залишилося діючих єпископів. Остаточна ліквідація вцілілих частин православної церкви сталася 1937 р.

Як релігійна організація УАПЦ (УПЦ) зазнала таких самих правових та адміністративних обмежень, як і інші церкви у СРСР. Але на відміну від Російської православної церкви, сталінський режим навіть в умовах Другої світової війни не дозволив відновлення УАПЦ. Причина, напевно, полягала у спрямуванні цієї церковної інституції, яка уособлювала українські національні прагнення до релігійної та духовної незалежності від Москви.

В остаточному підсумку саме російський націоналізм запровадив ґрунт для парадоксального союзу між церквою та радянською державою в умовах Другої світової війни. Таким чином, засуджене як найбільше зло в УАПЦ — український націоналізм, в очах Кремля стало найбільшою чеснотою для РПЦ — російський націоналізм. Подвійні критерії — типова риса радянської національної та релігійної політики.

У 1937–1938 рр. в існуванні УАПЦ (УПЦ) було поставлено крапку. До цього часу трьох українських автокефальних митрополитів, хоча і неодноразово заарештовували, але принаймні залишали серед живих (при цьому вони не мали можливості виконувати церковне служіння). Ситуація докорінно змінилася під час «великого терору». Наприкінці 1937 р. митрополитів української церкви було страчено — Василя Липківського у Києві і Івана Павловського у Белгороді. Микола Борецький після тривалих поневірянь помер у таборі (у 1937 р. його ще живим застав Дмитро Ходзицький).

Матеріали з архівних фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України вже частково залучені до наукового обігу при вивченні перебігу репресій в Україні 1920–1930-х рр., зокрема процесу «СВУ». У цій справі відбулося відкриття спецфондів архівів і бібліотек, де зберігалися примірники стенографічного звіту процесу, опубліковані у 1930 р.⁹, опубліковані документи та дослідження щодо подальшого розгортання переслідування віруючих УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. Але існує нагальна потреба подальшого наукового вивчення обставин діяльності УАПЦ (УПЦ) до остаточного її розгрому у 1937–1938 рр., уточнення інформації щодо життєписів священнослужителів, віру-

⁹ Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України» (за звинуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та ін.). – Харків: Держтрест «Харполіграф», 1930. – 229 с.

ючих, церковних громад, організацій та установ. Важливим аспектом для розуміння причин загибелі УАПЦ (УПЦ) є вивчення матеріалів ДПУ України, яке безпосередньо займалося ліквідацією української церкви.

Архівно-кримінальні справи проти репресованих діячів УАПЦ (УПЦ) подають механізм застосування норм радянського законодавства щодо церкви. Завдяки проведеним дослідженням архівних документів можна твердити, що у церковному середовищі ОДПУ СРСР — ДПУ радянської України провадили цілеспрямовану діяльність. Організація та функціонування підрозділів каральних органів, які займалися втіленням у життя декрету про відокремлення церкви від держави, потребує спеціального дослідження.

Оригінальні документи, які репрезентують рівень державно-церковних стосунків у 1920–1930-х рр. та дозволяють з'ясувати механізми розгортання репресій щодо віруючих в Україні, зберігаються у фонді № 6 («Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативного-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС–МВС України») ГДА СБ України. Окремі справи у 1990-х рр. передано до ЦДАГО України, згідно з указом Президії Верховної Ради України № 1525-ХІІ від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки».

Темі всебічного вивчення і широкого використання архівно-кримінальних справ було присвячено першу спеціальну науково-практичну конференцію «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» (1998 р.)¹⁰. Вона проводилася за ініціативою ГАУ при КМ України, ЦДАГОУ, УДНДІАСД, ДА СБ України. У роботі наукового заходу взяли участь 76 осіб — співробітники державних архівів, академічних інститутів, працівники Служби безпеки України, прокуратури, органів внутрішніх справ, комісій із питань поновлення прав колишніх репресованих, члени товариств «Меморіал» та політв'язнів.

Архівно-кримінальні справи репресованих є унікальним, надзвичайно цінним історичним джерелом. Це документальне свідчення епохи більшовицького тоталітаризму, негативні наслідки якого українському суспільству доведеться долати ще тривалий час.

¹⁰ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць / Редкол.: Р. Я. Пиріг (гол.) та ін. – К., 1998. – 161 с.

Відкриття цих специфічних документів, їх передача від колишнього КДБ до державних архівів має декілька аспектів¹¹. *Перший* – морально-політичний, суспільний. Це ознака глибокої демократизації нашого життя, активних намагань покінчити з наслідками тоталітарного минулого. Сотням тисяч безвинних жертв політичних репресій повернуто чесні імена. Реалізується широкомасштабна державна програма видання серії книг «Реабілітовані історією». *Другий аспект* — соціально-правовий. Зроблено перші кроки з відновлення соціальної справедливості щодо численних жертв політичного терору та їхніх родин. Саме на цій документальній базі працює мережа комісій із питань поновлення прав реабілітованих. *Третій аспект* — науковий, адже фахівцям стали доступні донедавна закриті оригінальні історичні джерела. Завдяки цьому ліквідовано чимало білих плям новітньої історії України, руйнуються стійкі міфологеми радянської історіографії, комуністичної пропаганди, оголюється «режисура» багатьох процесів та справ, сфабрикованих кількома поколіннями «доблесних чекістів». І, нарешті, *четвертий аспект* — архівно-суспільний. Поява у лоні державної архівної служби такого величезного масиву специфічних архівних джерел породила низку вельми складних як внутріархівного, так і ширшого, суспільного, характеру питань, вирішення яких ускладнюється недосконалістю нормативно-правової бази¹².

Наукове вивчення проблеми «великого терору» 1937–1938 рр. має декілька напрямів, один з яких становить дослідження репресій щодо церковних інституцій та віруючих у СРСР та УРСР, зокрема архівно-кримінальних справ діячів УАПЦ (УПЦ), де зустрічаються прізвиська тих, хто давав санкції на затримання та арешт, слідчих, які вели справи, голів та членів «трійок», виконавців вироків і навіть тих співробітників каральних органів, які переглядали архівно-кримінальні справи в умовах реабілітаційного процесу другої половини 1950–1990-х рр. Останнім часом з'явилися довідники, де опубліковано біографічні відомості співробітників органів державної безпеки¹³.

¹¹ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – С. 3.

¹² Там само.

¹³ *Золотарьов В.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 374–389; *Його ж.* Комісар державної безпеки 1-го рангу

Архівно-кримінальні справи стали основою численних студій з історії Української автокефальної православної церкви. У справі публікації документів про УАПЦ (УПЦ), зокрема щодо репресивної політики радянської влади проти діячів церкви, уже чимало зроблено українськими науковцями¹⁴. Однією з останніх публікацій джерел з історії церковно-державних взаємин УАПЦ і каральних

Станіслав Францевич Реденс // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12 трав. 2007 р. – Х.: Майдан, 2008. – С. 34–62; *Його ж.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 326–342; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.; *Його ж.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Його ж.* Чекісти 20-х – 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1 – С. 168–176; 1995. – № 1/2. – С. 334–338; *Його ж.* Руководящий состав государственной безопасности Харьковской области в 1919–1941 годах // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф., Харьков, сент. 2003 г.: Сб. докл. – Х.: Вост.-рег. центр гум.-образов. инициатив, 2004. – С. 112–125; *Золотарьов В.А., Руценко І.П.* Початок і фінал кар'єри першої хвилі чекістської верхівки України: соціально-статистичний аналіз // Наукові записки Харків. економ.-прав. ун-ту. – 2004. – № 1. – С. 158–169; *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* В. А. Балицький. На шляху правди про нього // Укр. істор. журн.. – 1993. – № 4/6. – С. 50–63; 1993. – № 7/8. – С. 53–69; *Їх же.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; *Їх же.* Кар'єра ката // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С. 27–36; *Їх же.* «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР) // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1. – С. 91–105; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

¹⁴ *Ігнатуша О.М.* Міжконфесійні взаємини в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: до питання про характер джерельної бази проблеми // Наук. пр. іст. ф-ту (Запоріжжя). – 2001. – Вип. 10. – С. 112–121; *Новицький П.* Переслідування Української автокефальної православної церкви на Вінниччині в 1934–1935 рр. // Тези доп. і повідом. XVII Він. обл. іст.-краєзн. конф., 18 верес. 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 62–63; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою «Спільки визволення України» // Людина і світ. – 1996. – № 11/12. – С. 13–17 та ін.

органів стали збірники документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які вийшли друком у 2005–2006 рр.¹⁵

У першому збірнику (2005 р.) зосереджено документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (*далі* — ЦДАВО України), які є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів радянського законодавства про церкву і культу. Зокрема, декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України, постанови РНК УСРР, циркуляри і постанови ВУЦВК, витяг з Адмінкодексу УСРР, зареєстрований статут УАПЦ 1926 р., циркуляри НКВС СРСР та України про порядок реєстрації релігійних організацій, положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу, інструкції про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, служителів церкви, типові статuti релігійних громад тощо¹⁶.

Важливе значення у справі дослідження розгортання репресій радянської влади проти УАПЦ (УПЦ) мають матеріали фонду № 3984 («Українська автокефальна церква. Відділ керівничий», тобто з канцелярії ВПЦР) ЦДАВО України. Тут зібрано найголовніші документи практично за весь, а саме до 1929 р., час діяльності УАПЦ. Проміжок часу до 1934 р., коли діяльність цієї церкви припинилася, треба вивчати за іншими документами. Раніше ці справи зберігалися в ЦДІА УРСР (м. Харків), у фонді № 880. Після його передачі до Центрального державного архіву Жовтневої революції (*нині* — ЦДАВО України) фонд, який складається з 4 описів і 2925 справ, отримав інший номер.

Проведення зовнішньої критики документів з фонду № 3984 ЦДАВО України дозволяє стверджувати, що майже всі вони мають

¹⁵ Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Ч. II / Упор.: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – 335 с.

¹⁶ Див. док. № 1–9 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – С. 40–85.

авторство, дату написання, зазначення належності до канцелярії УАПЦ. Більшість не викликають сумнівів у своїй автентичності, окрім тих документів, які не мають першого екземпляру, а тільки затверджені копії. Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації.

Практично всі джерела є цілком вірогідними й містять доволі широку та об'єктивну інформацію. Комплексне використання різноманітних видів джерел обумовлює їх репрезентативність у висвітленні досліджуваної проблеми. Із матеріалів фонду № 3984 до збірника включено документи передсоборної наради в липні 1927 р., на якій вирішувалося питання про долю митрополита Василя Липківського напередодні Всеукраїнського собору УАПЦ, що відбувся того року, а також листування у справі скликання цього собору з НКВС¹⁷.

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України при виконанні планової роботи вже опублікував більш повні збірники документів і матеріалів I Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. (1999 р.) і II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. (2007 р.)¹⁸. Оприлюднення цих архівних джерел дозволяє докладніше проаналізувати хід розгортання репресій влади проти української церкви.

Окремим видом документів стали секретні зведення агентів ДПУ УСРР про діяльність автокефального духовенства за 1927–1928 рр., які вдалося віднайти в ГДА СБ України. Ця інформація є цінним джерелом у справі вивчення механізму ведення справжньої війни ДПУ УСРР проти УАПЦ. Документи розкривають методику розкладання керівного складу ВПЦР зсередини, нейтралізації впливових осіб напередодні важливих подій, заміщення агентурним складом ДПУ УСРР керівних структур парафіяльних та округових церковних рад, створення штучної ізоляції митрополита Василя Липківського, демонструють основні кроки підзвітної ДПУ

¹⁷ Див. док. № 10–12 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – С. 86–102.

¹⁸ Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали / Упор.: Г. Михайліченко, Л. Пиливець, І. Преловська. – К.; Львів: Жовква, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Док. і матер. / Упор.: С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.

УСРР опозиції у керівництві ВПЦР, очолюваної з осені 1926 р. єпископом Петром Ромодановим.

Почасти цей масив унікальних документальних матеріалів вчені вже використали при аналізі розкладницької діяльності каральних органів у церковному середовищі, зокрема всебічної підготовки впродовж 1926–1927 рр. справи усунення митрополита Василя Липківського від керівництва УАПЦ. Імовірно, саме у цей період проти нього збиралися звинувачення в «антирадянській діяльності», які потім фігурували на соборі.

Делегат II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., згодом священник УАПЦ (соборноправної) Іван Гаращенко згодом писав:

«Не стерпівши буйного розквіту церкви і величного авторитету митрополита та передових єпископів і священників, влада почала їх заарештовувати [...]. Цього було владі замало, вона наважилася усунути наріжний камінь української церкви — самого митрополита Василя»¹⁹.

Матеріали щотижневих звідомлень за 1927–1928 рр., які зберігаються у ГДА СБ України, було оприлюднено на конференції, присвяченій 70-й річниці страти митрополита В. Липківського²⁰.

Важливе значення у справі формування комплексу архівно-кримінальних справ репресованих діячів УАПЦ (УПЦ) мав процес «Спілки визволення України». Справа навіть не в тому, що після I Надзвичайного церковного собору УАПЦ сама себе визнала «контрреволюційною організацією» і через це оголосила «самоліквідацію», а потім діячі цієї церкви скликали в київському Софійському соборі новий Екстрений собор (8–12 грудня 1930 р.), що проголосив утворення Української православної церкви²¹.

¹⁹ о. І. Гаращенко. Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви. 1921–1971. – Чикаго: Укр. православне братство ім. митроп. Василя Липківського, 1975. – С. 154.

²⁰ Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матер. Всеукр. наук. конф., Київ, 17 листоп. 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

²¹ Преловська І. Процес ліквідації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (1921–1930) — Української православної церкви (УПЦ) (1930–1937): Спроба джерелознавчого аналізу // Держава і церква в Україні за радянської доби: Зб. наук. ст. за матер. II Всеукр. наук. конф., Полтава, 18–19 жовт. 2007 р. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 111–120; *Ії ж.* Останні богослужіння Української автокефальної православної

Сам цей процес суттєво змінив обвинувальні формулювання для тих діячів УАПЦ (УПЦ), кого заарештовували вже по його завершенню. Після 1926 р. звинувачення проти заарештованих стосувалися порушення радянського законодавства про церкву, «антирадянської» діяльності митрополита Василя Липківського або причетності до вже заарештованого і засланоного архієпископа харківського Олександра Яреценка.

Матеріали процесу «СВУ» дали можливість формулювати звинувачення новим текстуальним блоком, який чекісти при дальшому формулюванні слідчих матеріалів проти діячів УАПЦ (УПЦ) прив'язували до вже опрацьованого обвинувального висновку 1930 р. У згаданому збірнику передруковано текст «Винувально-го висновку у справі “Спілки визволення України”» у тій частині, де було сформульовано звинувачення проти УАПЦ (розділ VI «Діяльність автокефальної церкви — зняряддя “СВУ”»)²².

У ГДА СБ України зберігаються обидва варіанти обвинувального висновку у справі «СВУ» — машинописний, де є правки від руки червоним чорнилом, та типографський примірники. Текст опублікованого «Винувального висновку» надруковано на папері поганої якості і він виглядає як брошура для службового користування. На титульній сторінці надруковано:

«Зовсім таємно. Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації “Спілка визволення України” (за винуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та інших)».

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису українського друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати.

Загалом у ГДА СБ України зберігається цілий комплекс архівно-кримінальних справ, які стосувалися процесу «Спілки визволення України» — № 47757 (№ 67098-ФП), який складається з 237 томів.

церкви (1921–1930) в Михайлівському Золотоверхому соборі 1929–1930 рр. (на документальних матеріалах архівно-слідчих справ ЦДАГО України) // Наук. зб., присвяч. 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Матер. наук.-практ. конф., Київ, 23 трав. 2008 р. — С. 235–249.

²² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098, т. 2, арк. 2 а, 121–168. Див. док. № 10–12 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 230–254.

Матеріали, які стосувалися колишнього офіцера української армії, згодом священника УАПЦ Миколи Чехівського²³, були віднайдені у трьох справах, які внесено до комплексу «СВУ». Слідчі матеріали за 1927 р. чомусь опинилися після матеріалів за 1930 р.²⁴

Завдяки клопотанням Володимира Чехівського, на початку грудня 1927 р. слідчу справу стосовно Миколи Чехівського було припинено і його звільнили. Але документи, виявлені у кінці 131-го тому справи № 67098-ФП свідчать, що звільнення було тимчасовим і вже у серпні 1928 р. його знову притягнули до кримінальної відповідальності²⁵. В обох справах були довідки про розподіл слідчих матеріалів та їх дублікатів за підписом помічника уповноваженого 7-го відділення СОУ ГУДБ НКВС Володимира від 10 червня 1935 р.

Перший протокол допиту як причетного до справи «СВУ» датовано 15 липня 1929 р. Допитував Миколу Чехівського начальник 2-го відділку Секретного відділу ДПУ УСРР Козельський. Віднайдено й опубліковано декілька протоколів допиту та додаткових свідчень М. Чехівського за липень, серпень і жовтень 1929 р., але вони не містять ніякої інформації щодо УАПЦ, невеликі за обсягом і формальні за змістом, що свідчить про стійкість заарештованого.

Арешт М. Чехівського у 1929 р. відрізнявся від обставин арешту 1927 р. Слідство, за задумом організаторів процесу «СВУ», повинно було закінчитися реальним комплексом неспростованих свідчень щодо тісного зв'язку між українською армією часів С. Петлюри та УАПЦ. Подарунком для слідства можна вважати той факт, що Микола і Володимир Чехівські були рідними братами — родині зв'язки обігрувалися при формулюванні звинувачень. Публікація свідчень Миколи Чехівського дає можливість вивчити цей підготовчий процес²⁶.

У ГДА СБ України зберігається цілий комплекс архівно-кримінальних справ на колишнього прем'єр-міністра УНР, головного

²³ Преловська І. Слідчі справи братів Чехівських [Володимира і Миколи] як джерело вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 258–277; Ігнатуша О. Чехівський Володимир Мусійович // Довідник з історії України. — Т. 3 (Р–Я). — С. 571–572; Його ж. Чехівський Микола Мусійович // Там само. — С. 572–573.

²⁴ Див. док. № 93–100 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 275–290.

²⁵ Див. док. № 101 // Там само. — С. 291–293.

²⁶ Там само. — С. 296–342.

ідеолога УАПЦ Володимира Чехівського (1876–1937 рр.). Одна з перших справ містить матеріали, які стосуються його арешту у 1921 р. Там є посвідчення на відрядження до Вінницького губернського партійного комітету УКП на Поділлі за червень–серпень 1920 р., ордер на обшук та арешт В. Чехівського, виданий Подільською губНК 17 січня 1921 р., квитанція на вилучення цінностей, протоколи допиту, які було складено Київською губНК 21 січня – 12 березня 1921 р., заяви та оригінал паспорту самого В. Чехівського, постанова про його звільнення від 22 березня 1921 р. під відповідальність ЦК УКП.

Усі інші віднайдені й опубліковані матеріали слідства на Володимира Чехівського були скомпановані і підшиті до матеріалів справи з підготовки і проведення процесу «СВУ»²⁷. Саме їх розташування свідчить про велику проведену чекістами роботу у справі всебічного доведення участі В. Чехівського в організації терористичної діяльності у складі керівного органу «СВУ» до її «успішного викриття» у 1929 р.

Останніми є документи, які були заведені в Ярославському політизоляторі, а також матеріали Соловецької в'язниці, де зберігся акт про розстріл. Ця справа містить документи на бланках Управління НКВС по Ленінградській області — обліково-статистичні картки Управління Соловецького виправно-трудоного табору ОДПУ СРСР, копію вироку 45 особам, засудженим на процесі «СВУ» 1930 р., копію характеристики на ув'язненого 8-го Соловецького відділення ББК–НКВС від 18 серпня 1936 р., засвідчену копію витягу з протоколу № 83 засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р., де під номером 119 є вирок щодо В. Чехівського²⁸, оригінал акту про виконання вироку від 3 листопада 1937 р. (в окремому конверті)²⁹.

Текст протоколу про засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р., у тому числі і В. Чехівського, уже опубліковано (разом із відомос-

тями про його реабілітацію у 1989 р. з посиланням на архівні справи)³⁰.

Перебуваючи з 1933 р. на Соловках, В. Чехівський зміг переслати декілька листів до дружини — Олени Чехівської. Уже в еміграції вона передала їх діячеві УАПЦ Федорові Бульбенку, а після його смерті листи було передано до архіву УВАН у Нью-Йорку та опубліковано у збірнику християнського самвидаву³¹. Таким чином, більшість документальних матеріалів з архівно-кримінальних справ братів Миколи і Володимира Чехівських дають можливість детально дослідити їх діяльність в УАПЦ, але під тим кутом зору, який був потрібен владі в контексті підготовки до процесу «СВУ».

Матеріали з фондів обласних архівів також поступово залучаються до наукового обігу в контексті вивчення процесу ліквідації УАПЦ (УПЦ). Зокрема, серед документів Державного архіву Харківської області було віднайдено архівно-кримінальну справу голови Всеукраїнської православної церковної ради у 1919–1924 рр. Михайла Мороза, створену напередодні процесу «СВУ» (фонд № Р-6452). Матеріали цієї справи опубліковано практично повністю, окрім тих документів, які не мають принципового значення³². Справа була розпочата у 1929 р. Складається враження, що початкові документи (мотивація необхідності арешту, постанова про арешт, ордер на арешт) відсутні. Кілька документальних форм майже незаповнені. Протоколи кількох перших допитів написані самим слідчим. Згодом він передав Михайлові Морозу папір і той писав спогади про свою діяльність в УАПЦ.

Із моменту арешту й до початку 1930 р. М. Мороза утримували у Харківській в'язниці, під час перебування в якій він власноручно виклав свою версію створення та діяльності УАПЦ, яка публікується вперше. Ці унікальні документи авторства голови ВПЦР 1919–1924 рр. раніше були недосяжними для дослідників і суттєво доповнюють створений у діаспорі та у сучасній (з 1990-х рр.) Україні варіант історії УАПЦ. Однак при їх використанні слід

²⁷ Див. док. № 120–145 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 13–110.

²⁸ Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. – К.: Сфера, 2003. – Вид. 2. – Т. 2. – С. 714.

²⁹ Див. док. № 149 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 115.

³⁰ Остання адреса... – Т. 2. – С. 932.

³¹ Мартирологія українських церков... – Т. I. – С. 503–528 (тут є листи, їх факсиміле, фото Олени Чехівської і сторінка протоколу обшуку помешкання В. Чехівського 17 липня 1929 р.).

³² Див. док. № 150–168 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 116–188.

враховувати, що, незважаючи на таких «ліберальний» варіант допитів, Михайло Мороз усе ж таки кілька місяців перебував у в'язниці, тож його звинувачення проти митрополита Василя Липківського, Володимира Чехівського та інших діячів УАПЦ були сформульовані в контексті майбутнього процесу «СВУ». Таким чином, його планували використати як свідка, як «колишнього» церковного діяча. З іншого боку, при оцінці критичних свідчень, які подав Михайло Мороз, слід враховувати його ставлення до УАПЦ після залишення посади голови ВПЦР через конфлікт у 1924 р. з митрополитом Василем Липківським.

Щодо уточнення дати смерті Михайла Мороза, то у ГДА СБ України вдалося віднайти «Обзорную справку», яку підшито у справу діяча УАПЦ Костянтина Бутвиненка № 42180, де зазначено, що М. Мороз був

«арестован 4 отд. УНКВД Черниговской обл. 15 апреля 1938 г. и 29 августа 1938 г. решением тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР осуждён к ВМН — расстрелу с конфискацией имущества».

Михайла Мороза розстріляли 28 вересня 1938 р. Таким чином, його критичні свідчення щодо УАПЦ під час процесу «СВУ», які він сформулював, очевидно, під впливом особистої образи на митрополита Василя Липківського і Володимира Чехівського, не відвернули смертного вироку.

Єдина віднайдена на сьогодні архівно-кримінальна справа першого митрополита Київського і всієї України УАПЦ (1921–1927 рр.), редактора часопису «Церква і життя», автора богословських праць та перекладів богослужбових книг³³ Василя Липківсь-

³³ *Липківський В.* Відродження церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Добра книжка, 1959. – Вип. 160. – 335 с.; *Його ж.* Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження української церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.; *Його ж.* Проповіді на апостольські послання. – Чикаго: Православний українець, 1966. – 209 с.; *Його ж.* Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – 16 с.; *Його ж.* Православна Христова церква українського народу. – Мюнхен: Православна церковна рада УАПЦ, 1951 (Репринт. вид.: Нью-Йорк, 1974). – 32 с.; *Його ж.* Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. – Торонто: Укр. православне братство ім. митроп. Василя Липківського, 1988. – 609 с.; *Його ж.* Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята. – К.: Біб-ка журн. «Пам'ятки України», 1993. – С. 305–404.

кого (роки життя: 1864–1937) вже неодноразово використовувалася в публікаціях сучасних українських істориків³⁴. Вивчення величезної творчої спадщини українського митрополита становить цілий напрямок церковної і світської історіографії³⁵.

Судячи з мізерної кількості протоколів допитів, В. Липківського майже не допитували, а формували справу на підставі копій протоколів допитів його колишніх церковних співробітників. Ці документи й стали основою для звинувачувального вироку про «антирадянську діяльність» і засудження до розстрілу сімдесятирічного священнослужителя, який «являвся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников, проводил активную антисоветскую работу, был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им антисоветскую информацию». У певному сенсі ця слідча справа 1937 р. була наслідком засудження УАПЦ на процесі «СВУ».

Головна увага при вивченні діяльності та життєвого шляху митрополита Василя Липківського зазвичай приділялася періоду відродження українського церковного життя (1917–1921 рр.). Особливо багато публікацій та досліджень присвячено проблемі скликання та проведення I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. у соборі Святої Софії Київської та пресвітерській хіротонії митрополита Василя. Але як представ-

³⁴ *Носко-Оборонів Т.* Митрополит Василь Липківський — до 60-ліття розстрілу (27.XI.1937–27.XI.1997) // *Визвольний шлях.* – 1999. – Кн. 4. – С. 448–455; *Пащенко В.* Василь Липківський // *Історія України в особах XIX–XX ст.* – К., 1995. – С. 274–281; *Пащенко В.О., Рибачук М.Ф.* Першопіарх нової української церкви митрополит Василь Липківський [1864–1937] // *Укр. істор. журн.* – 1993. – № 2/3. – С. 48–57; *Вілокін С.* Смерть митрополита Липківського // *Людина і світ.* – 1992. – № 4. – С. 27–34; *Українське православне слово.* – 1992. – № 11. – С. 7–10; № 12. – С. 6–10; *Зінченко А.Л.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.

³⁵ Почасті історіографію життя та діяльності митрополита Василя Липківського викладено у: *Преловська І.М.* Перший Всеукраїнський православний церковний собор Української автокефальної православної церкви 14–30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми // *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану д-ра іст. наук, проф. Р. Г. Симоненка / Ін-т історії України НАН України.* – Вип. 11. – К., 2002. – С. 102–121. Основний перелік див. у бібліографії до видання: *Зінченко А.Л.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997.

ники української діаспори, так і сучасні дослідники цієї проблеми дуже мало уваги приділили подіям, пов'язаним із його діяльністю в останнє десятиліття життя³⁶ — від II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ (17–30 жовтня 1927 р.) до загибелі (27 листопада 1937 р.). Весь цей час митрополит, якого на згаданому соборі було «звільнено від тягара митрополичого служіння» повинен був жити там, де відбувався процес остаточної руйнації його дітища — Української автокефальної православної церкви. На жаль, архівно-кримінальна справа, заведена на Василя Липківського у жовтні 1937 р., де міститься, у тому числі, довідка про його розстріл у Лук'янівській в'язниці³⁷, містить надто мало відомостей про останній період життя митрополита³⁸.

Згадки про останню архівно-кримінальну справу митрополита Василя Липківського присутні в дослідженнях сучасних українських істориків³⁹. У 1990-х рр. у вітчизняній історіографії сформувався цілий напрямок вивчення історії української православної церкви. Багато досліджень було здійснено вченими в діаспорі — із часу переїзду церковних діячів та вірних УАПЦ на Захід. Найбільше зусиль у цій справі доклала УАПЦ (соборноправна), яка виникла у 1947 р. в Німеччині, а також Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського у США.

До речі, одним із головних звинувачень ДПУ УСРР проти митрополита були зв'язки із закордонними організаціями. Дійсно, він активно листувався з діячами, які після поразки Української революції опинилися в еміграції — у Польщі, Західній Європі, Америці, Канаді тощо. Офіційними представниками УАПЦ у Західній Європі з благословення митрополита Василя були Євген Бачинський (1885–1978 рр.) та Сергій Шелухін (1864–1938 рр.), які надсилали повідомлення про церковне життя в Європі та виступали з інформаціями про УАПЦ у країнах перебування. У США

³⁶ Див. розділи, присвячені митрополитові Василеві Липківському: *Бурко Д.* Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. — С. 223–259.

³⁷ Див.: *Зінченко А.Л.* Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. — С. 318.

³⁸ Див. док. № 169–181 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 189–237.

³⁹ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К.: ДМП «Полімед», 1999. — С. 252–253; *Зінченко А.Л.* Визволитись вірою... — С. 316–317.

та Канаді УАПЦ представляв архієпископ Іван Теодорович (1887–1971 рр.). Головним джерелом інформації про останнє десятиріччя життя митрополита Василя Липківського стали його листи, які він написав упродовж 1933–1937 рр. до о. Петра Маєвського, архієпископа Івана Теодоровича, адвоката Василя Свистуна, о. Павла Корсуновського, до консисторії Української греко-православної церкви в Канаді тощо. Усього до адресатів дійшло 19 листів, решта загубилися. Листування розпочалося у неймовірно важкий для України 1933 р.⁴⁰

Після II Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1927 р. шляхи церкви та її першого митрополита розійшлися. Останнє десятиліття життя (1927–1937 рр.) Василь Липківський провів у поневіряннях і злиднях, втрачаючи дітей і рідних, від нього відвернулися колишні співпрацівники. Величезне бажання служити українській церкві спонукало його навіть у страшні голодоморні роки (1932–1933 рр.) працювати над українським перекладом творів Іоанна Златоуста, богослужбових книг, недільних проповідей тощо.

У цей час митрополит Василь, який жив разом із хворою дружиною, матір'ю та сестрою, відчував страшну скруту. При звільненні від «митрополичого тягара» (1927 р.) йому було призначено пенсію від ВПЦР у розмірі 50 руб., але з листування зрозуміло, що він її так і не отримав. Дякуючи о. Петру Маєвському за грошову допомогу, митрополит пише:

«Тут усі тільки й говорять і міркують про харчування; це й моя найперша турбота. Про такі речі, як молоко, масло, м'ясо, цукор нема вже чого й думати, а хоч би мати з півфунта хліба на сутки, хоч 1 пуд муки на місяць, на якого коржа або галушку, з півпуда круп на кашу, куліш та з 1 фунт якого жиру на присмаку, що все становить на гроші приблизно 5 доларів на місяць — то я був би цілком задоволений і принаймні турбота про хліб щоденний трохи втратила б свою гостроту».

Із квітня 1933 р. в кожному листі митрополит Василь писав про важку самотність:

«З часу свого оселення на Солом'янці я майже ніколи в Києві не буваю, жию справжнім анахоретом, мало коли й на вулицю показуюсь. Ні з ким із сучасних церковних діячів я жодних стосунків не

⁴⁰ *Липківський В.* Листи (1933–1937). — Торонто: Вид. Укр. православного братства ім. митроп. Василя Липківського, 1980. — 167 с.

маю, ні з ким з них за весь час я навіть не разу не зустрічався, ніхто до мене не заходить і я ні до кого, і тому про стан церкви на Україні я не краще освідомлений тут на Солом'янці, ніж Ви там в Америці».

Василя Липківського заарештовували декілька разів. Уперше це сталося 5 лютого 1923 р. у с. Михайлівці на Богуславщині. Тримали його в м. Богуславі при комендатурі ДПУ. У грудні 1925 р. заарештований у Харкові через листування ВПЦР із закордонними представниками УАПЦ Сергієм Шелухіним та Євгеном Бачинським. Перебував в ув'язненні 2 тижні. Іншим разом протримали місяць — від 10 липня 1926 р. Останній раз Василя Липківського було заарештовано у жовтні 1937 р. Причому постанову про арешт підписано 27 жовтня 1937 р. з наступним формулюванням:

«Був активним учасником антирадянської фашистської організації українських церковників»⁴¹.

Постанову по справі № 49329 підписав оперуповноважений IV відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР Гольдфарб. У ній вказувалося, що скоєні митрополитом «злочини» передбачені статтею 54-11 КК УРСР, а затримано його на підставі свідчень уже заарештованих і допитаних єпископів УАПЦ Самборського, Міхновського, Карабіневича та інших, що перебували у Лук'янівській в'язниці. Санкцію дав тимчасово виконуючий обов'язки начальника відділу по спецсправах прокуратури УРСР Аудрінг⁴². Хоча постанову про арешт було підписано 27 жовтня, протокол першого допиту митрополита датований 22 жовтня 1937 р.

Під час допитів оперуповноважений Гольдфарб формулював запитання таким чином, що начебто наявність «антирадянської організації церковників» вже повністю доведена і від Василя Липківського треба тільки формальне підтвердження того, що вже численними свідченнями «довели» єпископи УАПЦ Володимир Самборський, Юрій Міхновський, Костянтин Малюшкевич, Микола Карабіневич та інші ув'язнені ієрархи УАПЦ. Слідчий зачитував Липківському витяги з протоколів допитів, де про нього були записані показання саме такого змісту.

Під час допиту Василь Липківський категорично відмовився від висунутих звинувачень і відкинув усі спроби нав'язати йому

керівництво міфічною антирадянською організацією з метою приєднання України до Німеччини і Польщі. Він зазначив, що зачитані йому свідчення знайомих йому осіб не підтверджує і в жодних антирадянських організаціях участі не брав⁴³. Також категорично відкинув зв'язок УАПЦ з «СВУ», сказавши, що Чехівського знав як церковного діяча, що УАПЦ не була «філією СВУ». Слідчий наполегливо підводив його до висновку, що проти цих звинувачень заперечувати безглуздо:

«Вы напрасно пытаетесь отделять церковную деятельность украинской автокефальной церкви и вашу личную от политики. Исторически доказано, что украинская автокефальная церковь была организована исключительно с целью создания легальной базы для антисоветской деятельности националистических элементов, группировавшихся вокруг церкви», — твердив Гольдфарб.

На всі зачитані йому звинувачення Василь Липківський із незмінною категоричністю відповідав, що ніколи не організував ані «центрів», ані «угруповань», про «СВУ» дізнався з газет, усе життя займався тільки церковним служінням. Слідчі «працювали» із заарештованим майже місяць, представивши йому свідчення проти нього, вибиті з ув'язнених єпископів УАПЦ В. - Самборського, Ю. Міхновського, К. Малюшкевича. Власне, сама справа Липківського — це копії протоколів допитів останніх, після яких уміщено звинувачувальний вирок від 20 листопада 1937 р. у справі Липківського Василя Костянтиновича за статтями 54-10, 54-11 КК УРСР. На початку повідомлялося про те, що IV відділом Управління державної безпеки НКВС УРСР було ліквідовано «націоналістичну фашистську організацію українських церковників» на чолі з її «керівником» — колишнім митрополитом УАПЦ Василем Липківським. Далі йшлося:

«1. Являлся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников. 2. Проводил активную антисоветскую работу. 3. Был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им антисоветскую информацию. Признал только, что он был организатором сбора подписей на восстановление украинских церквей и поддерживал связь с украинскими епископами, находящимися в эмиграции»⁴⁴.

⁴¹ Див. док. № 169 // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 189.

⁴² Див. док. № 170 // Там само. — С. 190.

⁴³ Див. док. № 171 // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 191-196.

⁴⁴ Див. док. № 178 // Там само. — С. 234.

За вироком «трійки» НКВС УРСР від 20 листопада 1937 р. митрополита Василя Липківського було розстріляно у Лук'янівській в'язниці. Сталося це 27 листопада 1937 р.⁴⁵

Так закінчилося страдницьке життя засновника Української автокефальної православної церкви, видатного проповідника й історика церкви митрополита Київського і всієї України Василя Липківського. Добре ім'я страченого ієрарха намагалися воскресити діячі діаспори, зокрема Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського у США й Канаді. Саме завдяки зусиллям тих, хто пам'ятав про відродження української церкви, вийшли друком праці митрополита, які були вивезені з України. У 2007 р. відбулася конференція, присвячена 70-й річниці загибелі Василя Липківського⁴⁶.

Окрім архівно-кримінальних справ проти очільників УАПЦ (УПЦ) опубліковано матеріали проти інших діячів цієї церкви, які в різні роки брали участь в її розбудові. Весь цей комплекс джерел значно розширює коло досліджуваних наукових проблем⁴⁷.

Таким чином, пошук, дослідження і публікація архівно-кримінальних справ проти діячів УАПЦ (УПЦ) має важливе значення при з'ясуванні причин ліквідації української церкви у 1937–1938 рр., чільним діячам якої інкримінували антирадянську діяльність, зв'язок з українською еміграцією з метою «шпигунства» та організації підпільних осередків задля «повалення радянської влади» і проголошення самостійної України.

ДО 70-РІЧЧЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Олександр Пагіря
(Київ)*

Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини

Pahiryа O. The unknown letters of delegation of government of Carpathian Ukraine to the government of Hungary.

The present article is dedicated to the negotiations between the governments of two states that took place in March 1939. The author made the translation of Carpathian Ukraine's letters to the Hungarian government.

Історія контактів між урядами Карпатської України та Угорщини в перші дні після окупації угорською армією території Закарпаття є малодослідженим питанням. Якщо військовий аспект проблеми на сьогодні вже достатньо опрацьований як українськими, так і угорськими вченими, то дипломатичний (йдеться про спроби проведення переговорів між урядами двох держав у березневі дні 1939 р.) випав із поля зору дослідників.

У даному матеріалі увазі читачів пропонуються листи членів дипломатичної місії уряду Карпатської України, що була вповноважена на засіданні Кабінету Міністрів Карпатської України на чолі з Ю. Реваєм 15 березня 1939 р. на проведення офіційних переговорів з угорським керівництвом із приводу державної належності краю. Згадані документи — а це угорськомовні машинописні копії трьох листів членів урядової делегації Карпатської України на

⁴⁵ Див. док. № 179–180 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 235–236.

⁴⁶ Преловська І. Усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки // Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листоп. 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114.

⁴⁷ Див. док. № 182–209 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 238–310.